

14. Report on European Institutions. Presented by the Committee of Three to the European Council (October 1979). – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1980. – 86 p.
15. Report on European Union from the Ministers of Foreign Affairs to the European Council // European Union – Annual reports for 1979. Supplement 9/79 – Bull. EC. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1980. – P. 4–10.
16. Resolution on the adoption of a draft convention introducing elections to the European Parliament by direct universal suffrage (14 January 1975) // Official Journal of the European Communities (OJEC). – 1975. – С 32. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.cvce.eu/obj/european_parliament_resolution_on_the_election_of_members_of_the_european_parliament_by_direct_universal_suffrage_12_mars_1969-enfc48b215-945e-43c5-9969-f9321c973b9d.html
17. Statement by George Spénale (December 1975) // Bulletin of the European Communities. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1975. – № 11. – P. 10.
18. Statement by George Spénale (12 July 1976) // Bulletin of the European Communities. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1976. – № 7–8. – P. 6.
19. «The whys and wherefores of an election» from 30 jours d'Europe (March 1976) / Translation CVCE.EU by UNI.LU [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.cvce.eu/obj/the_whys_and_wherefores_of_an_election_from_30_jours_d_europe_march_1976-en-1df8d6d7-efc7-4585-b5e4-3fa38398c3da.html
20. «Valéry Giscard d'Estaing: «The election will bring Europe closer to its citizens» from 30 jours d'Europe (March 1976) / Translation CVCE.EU by UNI.LU [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.cvce.eu/obj/valery_giscard_d_estaing_the_election_will_bring_europe_closer_to_its_citizens_from_30_jours_d_europe_march_1976-en-ddfeb735-14b5-4c37-b83e-d68800d5b6d3.html

© Морозов С. О.

Стаття надійшла до редколегії 29. 11. 2017 р.

УДК 94+930.85

Рілов Р. О.

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО РОЗВИТКУ НІКЕЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Період «Візантії у вигнанні» (1204 – 1261 років) був не лише темною добою для ромеїв. Саме у кризовий час у нового правлячого роду Ласкарів з'явився шанс зупинити деструктивні процеси, які руйнували ромейську державність ще з часів останніх Комнінів. У даній статті розглядається те, як Нікейська імперія змінювалася та адаптувалася в несприятливих зовнішньополітичних умовах. Історики, зазвичай, вважають Четвертий Хрестовий похід (1202 – 1204 років) початком доби Пізньої Візантії. Однак, у статті досліджуються особливості політичних, культурних та економічних процесів що разюче відрізняються від доби Палеологів.

Ключові слова: Візантія, Нікейська імперія, IV Хрестовий похід, державні традиції.

Досить часто дослідники звертають мало уваги на період 1204 – 1261 років, вважаючи, що Четвертий хрестовий похід став початком доби Пізньої Візантії. Однак, низка особливостей політичних, культурних та економічних процесів, які ми розглянемо у статті, разюче відрізняються від доби Палеологів. Нікейська імперія не часто ставала предметом окремого дослідження, зокрема її розглядали в своїх наукових статтях П. І. Жаворонков та Міхаель Ангольд. Більшість дослідників розглядали цей період лише у контексті початку Пізньовізантійської доби. У даній роботі спробуємо дослідити ті особливості розвитку Нікейської імперії, що надали сили цій державності вистояти під натиском завойовників та повернути свою столицю.

Приклад втрати правлячим родом влади та зміна політичного курсу після досить успішної політики внутрішньої й зовнішньої є актуальним історичним досвідом. «Візантія в екзилі», що офіційно існувала з 1208 року [10, с. 545], пройшла через складні випробування для повернення столиці. Проте, незадовго до втілення цього плану шляхом узурпації трону займає нова династія, яка одразу повернула Імперії Ромеїв деструктивні проблеми минулих століть. У статті розглянемо політичний досвід Нікейської імперії (1204, або 1208 – 1261 роки), що стала історичною спадкоємицею єдиної Візантії.

Однак, спочатку варто розібратися у проблемах, що призвели до розколу Імперії Ромеїв. Протистояння знатних родів у Імперії Ромеїв визначало її зовнішню і внутрішню політику.

Після часткового відновлення могутності Візантії за часів династії Комнінів (1081 – 1185 роки) почався різкий занепад держави, що призвів з часом до втрати столиці та розколу грецького світу. Політика зближення із Заходом, для спільного відвоювання Святої Землі, посилення впливу військової аристократії, необхідність для збору власного війська, торгівельні угоди з Республікою Святого Марка для пожвавлення економіки, хоч почасти й не рівноправні [8, с. 218]. Загалом, ще до захоплення влади династією Ангелів були початі процеси, що призвели в подальшому до втрати столиці та розколу Імперії Ромеїв. Жорстоке вбивство у 1185 році останнього імператора Комніна, що царював у Константинополі, Андроніка – було шляхом на престол Ісаака II Ангела [9, с. 239]. Зрозуміло, що насильна зміна правлячого роду призводить до хвилювань у середовищі аристократії та простолюдинів, проте виступи проти нової династії спалахнули так, що загасити їх імператорам не вдалося.

Ісаак Комнін, який на той час був деспотом Кіпру, відкрито виступив проти нової влади і проголосив себе імператором. Спроби Ісаака II Ангела завоювати Кіпр закінчилися провалом – флот поніс тяжкі втрати й був відкинтий від острова [4, с. 8]. Того ж 1185 року почалося визвольне повстання болгар, яких Хоніат називає мізійцями та валахами, під проводом братів Івана і Асеня, яке не вдалося придушити. Ісаак II після важких і неуспішних військових походів змушений був відмовитися від значної частини північних володінь Імперії Ромеїв, на яких постало Друге Болгарське царство [4, с. 10]. Несподіваний удар був нанесений і зі сторони Заходу. Вільгельм II король Сицилії не зміг висадитися на узбережжі Балканського півострова через міцну оборону ромейської армії, проте захопив Іонічні острови Ітака, Кефалія, Закінф [6, с. 9-10]. Лишень за перший рік царювання династії Ангелів було втрачено значні території, а в перші роки нового правлячого роду ще й тяжких втрат зазнало військо, флот і відповідно скарбниця в неуспішних війнах, а території Македонії та Фессалії піддавалися спустошливим набігам болгар.

Ісаак II прийшов до влади завдяки підбурюванню до повстання пересічних жителів Константинополя, за участі натовпу і був убитий імператор Андронік. Проте василевс опирався на аристократію в першу чергу, через що в імперії наново розквітла корупція. Величезні кошти витрачалися на утримання двору василевса, який купався у розкоші, навіть забирав із храмів освячений коштовний посуд для власного побутового використання. З часом імператор вдався і до карбування неповноцінної монети [9, с. 240]. Зрозуміло, що за таких умов скарбниця швидко пустіла, а Ісаак II швидко втрачав популярність в народі. Дефіцит необхідних коштів ставив хрест і на планах відвоювання втрачених територій, тож довелося визнати Болгарське царство.

Однак, ще сильніше вдарило по державності ромеїв протистояння в середині правлячого роду Ангелів, який у 1190-тих роках не відчував реальної загрози своїй владі. Це невдовзі переросло у криваву боротьбу всередині правлячого роду. Олексій III Ангел учинив переворот, ув'язнив і осліпив свого брата Ісаака II [1, с. 49]. Племінник і тезка імператора Олексій IV втік до Італії шукаючи допомоги для повернення трону і звільнення батька. Саме в той час на півночі Італії збиралося військо хрестоносців під проводом Боніфація Монфератського. Пообіцявши велику нагороду західним феодалам він привів військо під стіни Константинополя у 1203 році. Хрестоносцям вдалося двічі примусити столицю до капітуляції за рік, число ж західноєвропейського воїнства не було надто великим – не більше 50 тис., як зазначає С. П. Карпов [6, с. 16]. Однак, знать на місцях, управителі фем не знали хто стане імператором у цій боротьбі, а тому не поспішали на допомогу з підвладними їм військами, тому столиця ромеїв і була захоплена 13 квітня 1204 року.

В боротьбу за повернення трону включилися і Комніни. Вочевидь, ще до остаточного захоплення Константинополя, брати, підтримувані своєю родичкою, грузинською царицею Тамарою, висадилися в околицях Трапезунду й швидко підкорили його (вочевидь навіть без бою). Досить скоро Давид повів загін грузинських воїнів (іверійців за свідченням Хоніата) у Пафлагонію [4, с. 158]. Вочевидь, брати спиралися на підтримку місцевого населення, яке сприймало виступ, як реставрацію Комнінів. Похід, що розпочався досить вдало на думку С. П. Карпова готувався ще із зими 1203 – 1204 років [5, с. 92].

Після Четвертого хрестового походу, який був спрямований проти православної Візантії, західні феодалі 1204 року захопили Константинополь, утворили Латинську імперію й підлегли

їй васальні володіння. Уламки колишньої ромейської державності перетворилися на три незалежні держави: Епірський деспотат, Нікейську імперію та Трапезундську імперію, де владу на себе взяли представники знатних родів (Комнінів Дук, Ласкарів та Великих Комнінів відповідно), пов'язані з колишніми правлячими династіями Ангелами й Комнінами [3, с. 11]. За більш ніж півстоліття саме Нікейська імперія виборола історичне право відродити Візантію. На межі знищення ця держава та її правителі проявили чудеса стійкості й згуртували ромеїв для відбиття зовнішньої агресії. Влада василевсів посилилася, деструктивний вплив аристократії був послаблений, було проведено реформу державних (імператорських) господарств, що зробило їх досить прибутковими й товарними, казна була наповнена, податковий тягар на населення знижено, а військо стало боєздатне. Проте саме спроби Ласкарів вилікувати хвороби державного організму, що виникли ще наприкінці правління династії Комнінів, і призвели до спротиву владних еліт, які до 1250-тих рідко виступали супроти василевсів. Певний час стримуючим фактором для грецької аристократії була серйозна зовнішня загроза існуванню Нікейської імперії, яка зникла з її закріпленням на території Греції. Однак розглянемо вище згадані процеси детальніше.

Відцентрові тенденції в Імперії Ромеїв були відчутні ще до 1204 року [6, с. 8-9]. Тому після втрати столиці кожен знатний намісник почав оголошувати себе правителем. В Малій Азії в цей же час розгорілася жорстка конкуренція за владу. Феодор I Ласкар спирався на свою спорідненість з Ангелами в боротьбі за престол. Проте, успіху він досяг не одразу. Прибувши під стіни Нікеї він дістав відмову на прохання впустити його, вдалося лише вмовити городян прийняти його дружину Анну та трьох дочок [1, с. 52]. Місто Сампсон утримувалося правителем на ім'я Сава, Філадельфію контролював невідомий Феодор [1, с. 52-53].

Тоді вперше, спираючись на підтримку сельджуків, Феодор I Ласкар силою зброї об'єднав розрізненні володіння й здобув авторитет, відбиваючи зовнішні атаки хрестоносців і військ Давида Комніна [4, с. 158]. Нікейська Імперія пережила період невизнання (1204 – 1214 роки), коли владу імператора вважали легітимною по факту лишень Іконійський султанат та Епірський деспотат. Однак, знову внутрішній розбрат виник після смерті Феодора I. Призначивши наступником свого зятя Іоанна III Дуку Ватаца, він налаштував проти нього своїх братів Олексія та Ісаака, які виступили на стороні латинян. Та частина знаті, яка відчувала серйозну втрату свого впливу, готувала змову супроти зятя Феодора I під проводом братів Андроніка й Ісаака Нестонгів. Проте змова була викрита, а Іоанн III, покаравши зрадників, посилив особисту охорону й був надалі більш обачливим у відносинах із знаттю [3, с. 65].

Довго влада імператора не піддавалась внутрішнім атакам, проблеми виникали лише із сепаратистами на Родосі та васалами з Епірського деспотату (який був залежним лише формально, постійно проваджуючи самостійну політику). Василевс почав провадити ефективне державне господарювання. Було розширено імператорські (отже, державні) господарства, закуплено худобу для масового розведення, налагоджено виробництво товарного сільськогосподарського продукту. Це дозволило наповнити скарбницю та зменшити податковий тиск на населення [3, с. 36]. Василевс також спеціально із членами своєї родини носив одяг виробництва ромейських ремісників, закликав всю знать робити так само, що було свого роду закликом до імпортозаміщення (ромейським виробникам було важко конкурувати з італійцями) [3, с. 37]. Проте наприкінці правління Іоанна III виник конфлікт, який і став передвістям трагедії династії Ласкарів.

1253 року за доносом розпочався судовий процес над Михаїлом Палеологом, якого підозрювали в змові, метою якої була узурпація трону (або ж таємний союз із царем болгар) [1, с. 93]. Суть справи полягала в тому, що сина Андроніка Палеолога Михаїла призначили управителем Серри і північних фем царства. Однак на нього було вчинено донос, про те що він збирається вступити у таємну змову із царем болгар. Чи правдиві ті були свідчення важко сказати, події наступних кількох років можуть як підвердити правоту Іоанна III так і продемонструвати, що судовий процес перетворив знать і Михаїла особисто у ворогів Ласкарів. Слідство велося, що цікаво, і з застосуванням Західноєвропейських методів середньовічного правосуддя. Так Палеолог програв суд поєдинком, проте лишився живий і продовжував захищати себе [1, с. 91-92]. Також до Михаїла хотіли застосувати суд Божий, через

випробування гарячим залізом, проте як гарний оратор підсудний переконав слідчих утриматися від цього [1, с. 93].

Однак через слабкість доказів суд не виніс звинувачувального вироку. Іоанн III вочевидь бажав стратити Палеолога, але не чинив сильного тиску на суд, оскільки звинувачували популярного серед знаті й у народі полководця й управителя. Михайл впав у немилість роду Ласакарів, бо тінь підозри ще лишалася на ньому. Судді, серед яких був і Георгій Акрополіт, виправдали відповідача, однак Палеолог ще деякий час лишався під вартою і був випущений незадовго до смерті Іоанна III [1, с. 95-96].

Після смерті батька Феодор II Ласкар (1254 – 1258) за своє недовге правління був навчений правлінням Іоанна III. Він не довіряв аристократії, пам'ятав, що його батько кілька разів був зраджений представниками знатних сімей. Тому новий імператор намагався створити нову еліту, наблизити до себе людей незнатного походження. Михайл Палеолог побоювався царської немилості й боявся за своє життя. За часів правління Феодора II він утік до сельджуків і перебував у них на службі, воюючи з монголами. Проте з часом повернувся в країну, коли імператор, вочевидь не без тиску знаті, пообіцяв йому свободу й безпеку зі своєї сторони [3, с. 48-49]. Втеча Палеолога, цілком можливо, і була підтвердженням змови, що готувалася.

Імператор Феодор II спробував створити нову аристократію, наблизивши до себе незнатних братів Музалонів Георгія, Андроніка й Феодора. Георгію навіть було ввірено регентство при майбутньому василевсі Іоанні VI Ласкару [1, с. 107]. Однак, з тону викладу вищезгаданих подій у «Історії» Георгія Акрополіта ми бачимо його упередженість і небажання допускати в коло знатних осіб людей низького походження. Такий уклад уявлення знаті про вихідців із простонароддя склалося в Імперії РOMEїв кілька століть тому, задовго після царювання Юстина та Юстиніана.

Найбільш приязним до імператора серед хроністів виявився Пахімер, який відзначив особисті якості імператора, насамперед освіченість і розум, а також належно оцінив державницькі діяння василевса. У протигагу Акрополіту він також шанує рішення імператора наблизити до себе людей за здібністю, а не знатністю [2, с. 30]. Феодор II справедливо вбачаючав у потребу в створенні нової еліти. Родова знать за часів кінця правління роду Комнінів та царювання Ангелів у Імперії РOMEїв розвела корупцію та отримувала постійні дари зі скарбниці, що тримали її у покорі. Аристократія за кілька століть до того перетворилася на замкнуте коло, в середі якого архонти не конкурували ні з ким, хіба що між собою. Саме цю проблему неефективної, нефункціональної знаті намагалися вирішити правителі з роду Ласкарів. Ф. І. Успенський досить точно зазначає, що правління Феодора II неоднозначно оцінюється в історіографії, й оцінюється зазвичай негативно. Причиною тому було коротке правління імператора, підйом до максимальних вершин своєї могутності Нікейської імперії вже на початок правління Феодора, а також останні місяці хвороби і безумства [9, с. 474-475].

Передчасна смерть не дала можливості Феодору II довести справу до кінця, а нових представників еліти стара аристократія просто не сприймала і вважала загрозою своїй владі. Брати Музалони були вбиті прямо на відспівуванні померлого імператора [3, с. 54]. Знать призначила регентом Михайла Палеолога, який скористався підтримкою аристократії, й після взяття Константинополя в 1261 році осліпив десятилітнього Іоанна IV (не дивлячись на заступництво патріарха Арсенія) і ув'язнив до кінця життя, а його сестер примусово повідавав заміж за латинян, після чого проголосив себе імператором [3, с. 74]. На думку Ф. І. Успенського із взяттям Константинополя й воцарінням Михайла VIII для пересічних людей минула доба близької їм влади, яка турбувалася про них не на словах, і повертався старий шлях імперії, яким ішли Комніни й Ангели [9, с. 494].

Отже, саме спроби зупинити деструктивні процеси, які нищили Візантію, й призвели до відкритого бунту владних еліт і перевороту. Стара аристократія боялася посилення влади імператора й уже давно стала закритою групою, у яку людей низького походження навіть василевси не могли увести без спротиву знаті. Саме успіхи державницького будівництва й стали для Ласкарів причиною їх скинення. Вони в певній мірі повторили долю своїх супротивників – болгарської династії Асенів, яка створила нове царство, проте була скинута боярами. Проте навіть досвід Нікейської імперії із сумним фіналом для її засновників демонструє те, як криза, військова загроза, тяжкі державні випробування можуть позитивно

вплинути на країну й створити умови для подолання негарздів й деструктивних процесів минулих століть.

1. Георгий Акрополит. История / [Пер. вступ. ст., комм, и прил. П. И. Жаворонкова; Отв.ред. Г. Г. Литаврин]. – СПб.: Алетейя, 2005. – 415 с.
2. Георгий Пахимер. История о Михаиле и Андронике Палеологах. Том 1 / [Под. ред. В. Н. Карпова] – СПб.: СПб. Петербургская Духовная Академия, 1862. – 509 с.
3. Никифор Григора. История ромеев / [пер. с греч. Р. В. Яшунского, вступ. ст. Л. Герд]. – СПб.: Свое издательство, 2013. – 438 с.
4. Никита Хониат. История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина. Том 2 / [Пер. под ред. проф. Н. В. Чельцова] – СПб.: Изд. С-Петербургской Духовной Академии, 1860-1862. – 177 с. Адаптированный перевод. [электронный ресурс]. – Режим доступа: www.hist.mus.ru/ER/Etext/Xoniat/.
5. Карпов С. П. История Трапезундской империи. – М.: Алетейя, 2007 – 624 с.
6. Карпов С. П. Латинская Романия. – СПб.: Алетейя, 2000 – 256 с.
7. Жаворонков П. И. Никейская империя и Запад // Византийский временник. – 1974 – № 36. – С. 100-121.
8. Скрижинская С. Ч. Генуэзцы в Константинополе. // Византийский временник. – 1947. – № 1. – С. 213-234.
9. Успенский Ф. И. История Византийской империи / [сост. Л. В. Литвинова]. – М.: Мысль, 1997. – 829 с.
10. Michael Angold. Byzantium in exile // The new cambridge medieval history. Vol. 5. Edited by David Abulafia. Cambridge University Press, 2008. – pp 543-568.

Период «Византии в изгнании» (1204-1261 лет) был не только темной эпохой для ромеев. Именно в кризисное время у нового правящего рода Ласкарей появился шанс остановить деструктивные процессы, которые разрушали ромейскую государственность еще со времен последних Комнинов. В данной статье рассматривается то, как Никейская империя менялась и адаптировалась в неблагоприятных внешнеполитических условиях. Историки обычно считают Четвертый Крестовый поход (1202-1204 лет) началом эпохи Поздней Византии. Однако, в статье исследуются особенности политических, культурных и экономических процессов разительно отличаются от эпохи Палеологов.

Ключевые слова: Византия, Никейская империя, IV Крестовый поход, государственные традиции.

The period of "Byzantium in exile" (1204 – 1261) was not only a dark era for the Greeks. It was during the crisis that the new ruling dynasty, the Lascaris, had a chance to stop the destructive processes that had ruined Romei statehood since the time of the last Komnenos. Historians consider usually the Fourth Crusade (1202 – 1204) like a start of Late Byzantium period. "Byzantium in exile" wasn't a subject of special research often. For example, P. I. Javoronkov and Michael Angold wrote about this state in Asia Minor. In this article the way in which Empire of Nicaea has changed and adapted in unfavorable foreign policy conditions is analyzed. Causes that led to the crisis and the loss of the capital of Byzantium also have been explored. Many features political, cultural and economic processes that we consider in this article have differences in comparison with the age of Palaiologos.

In this period we can see strong power of emperor, what wasn't in late Byzantium. Empire of Nicaea survived and reconquered Constantinople. But attempts to stop the destructive processes that destroyed Byzantium and led to an open rebellion of the ruling elites against Laskaris dynasty. The old aristocracy was afraid of strengthening the power of the emperor, because they were a closed group for a long time. It is the successes of state-building and became a reason for the ending of Laskaris state. Experience of demonstrates how a political and economical crisis, a military threat can make positively affect for the country and create conditions for overcoming the destructive processes of the past centuries.

So when Basileus try to stop the destructive processes that destroyed Byzantium, this is led to an open rebellion of the ruling elites and the putsch. The old aristocracy was afraid of strengthening the power of the emperor and for a long time became a closed group, when monarch can't brought to ruling classes people of low descent without resistance of elite. It was the success of state-building and became a reason for Lescar ending of dynasty. This ruling family repeated the fate of their opponents - the Bulgarian Asen dynasty, they created a new kingdom, but was dumped by the nobles. However, the experience of the Nicaean Empire with a sad ending for its founders demonstrates how a crisis, a military threat and severe

state trial can make positively affect for the country and create conditions for overcoming troubles and destructive processes of the past centuries.

We can state that the period 1204 – 1261 was intermediate period in Byzantium history, what had had a lot of differences with the Palaiologos age.

Keywords: Byzantium, Empire of Nicaea, the Fourth Crusade, state traditions.

1. Georgiyi Akropolit. Istoriya. Per. i vctup., comm. i pril. P. I. Javoronkova; Otv. red. G. G. Litavrin. St. Petersburg: Aleteya, 2005. 415 p.
2. Georgiyi Pahimer. Istoriya o Mihaile i Andronike Paleologah. Vol 1. Pod. red. V. N. Karpova. St. Petersburg: SPb. Duhovnaya Akademia, 1862. 509 p.
3. Nikifor Grigora. Istoriya romeyev. Per. s grech. R. V. Yashunskogo, comm. i pril. L. Gerd. St. Petersburg: Svoe izdatelstvo, 2013. 438 p.
4. Nikita Honiat. Istoriya, nachinaushhayashha s tsarstvovaniya Ioanna Komnina. Vol. 2. Per. pod red. prof N. V. Cheltsova pri Sanct-Peterburgskoyi Duhovnoyi Akademiyi. St. Petersburg: 1860-1862. 177 p. [Electronic resource. access code: www.hist.mus.ru/ER/Etext/Xoniat/]
5. Karpov S. P. Istoriya Trapezundskoy imperiyi. Moscow: Aleteya, 2007. 624 p.
6. Karpov S. P. Latinskaya Romaniya. St. Petersburg: Aleteya, 2000. 256 p.
7. Javoronkov P. I. Niceyskaya imperiya i Zapad // Vizantiyskiy vremennik. 1974. № 36. p. 100-121.
8. Skrijnskaya E. Ch. Genueztsy w Konstantinopole. // Vizantiyskiy vremennik. 1947. № 1. P. 213-234.
9. Uspenskii F. I. Istoria Vizantiyskoyi imperiyi. sost. L. V. Litvinova. Moscow: Mysl, 1997. 829 p.
10. Michael Angold. Byzantium in exile // The new cambridge medieval history. Vol. 5. Edited by David Abulafia. Cambridge University Press, 2008. – pp 543-568.

© Рілов Р. О.

Стаття надійшла до редколегії 25. 11. 2017 р.